

ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ И КНИЖОВНАТА ДИГЛОСИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV ВЕК

Иван ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

Периодът и книжовното наследство, които са обект на това съобщение, са обсъждани нееднократно и задълбочено от различни учени. Става дума за последните две десетилетия от дейността на Търновската школа (1371—1393 г.), които се свързват с най-високите ѝ постижения и с името на последния средновековен български патриарх Евтимий. Известно е, че едно започнало в светогорските манастири още в първите десетилетия на XIV в. редактиране на средновековната българска книжнина (нерядко се говори за Атонско-Търновска школа¹) получава завършен вид с дейността на търновските книжовници и с подкрепата на българския цар и на патриарха. Търновската правописно-езикова реформа е била част от едно общо реформиране на книжовния език, литературата и изкуството².

Мотивите за извършване на реформата и нейните конкретни прояви са проучени подробно, макар че все още има въпроси, по които се дискутира. Тук няма да правя преглед на онова, което е постигнато в досегашните изследвания. Ще посоча само, че те биха могли да бъдат допълнени с едно по-точно поместване на реформирания книжовен език сред процесите и формите в развоя на българския книжовен език до Възраждането.

Дейността на писателите от Търновската книжовна школа се включва като основен акцент в един период от историята на българския книжовен език, който е с граници XIII — средата на XV в.³ При това като явление

¹ Виж Д. Иванова-Мирчева, Ив. Харалампиев. История на българския език. Велико Търново, 1999, с. 265.

² П. Русев. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. — В: *Търновска книжовна школа 1371—1971*. София, 1974, с. 32.

³ Виж Ив. Харалампиев. За периодизацията на довъзрожденския български книжовен език. — В: *Българистични проучвания. Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Трета международна научна сесия*. Велико Търново, 1998, с. 7—17.

Търновската школа се появява след един дълъг период, през който липсват имена на ярки писатели — от XIII в. например са запазени само анонимни творби, макар че книжовната дейност се характеризира със значително жанрово разнообразие. Голяма част от книжовното наследство на този век са преписи от по-стари творби. Новата българска държавна власт е имала като първо задължение да издири и възстанови старите богослужебни книги, като едва след това вземе отношение и към характера на официалните книжовноезикови норми, забравени или пренебрегвани в продължение на почти две столетия⁴. Това, разбира се, не означава, че след разоряването на Преслав от Йоан I Цимисхи през 971 г. и особено след окончателното покоряване на България от византийците през 1018 г. книжовната дейност е била прекратена, но е вярно също и че тази дейност се е развивала в изключително тежки условия при липса на големи български просветни центрове, от които да излизат общи нормативни предписания. В такива условия е напълно обяснимо отсъствието през този период на имена на изявени книжовници и това прави появата на търновските реформатори особено важна и значима.

Още в края на XIX в. К. Ф. Радченко, един от първите изследвачи на Търновската книжовна школа, изказва мисълта, че цялостната книжовно-реформаторска дейност под ръководството на Евтимий е била свързана с повишените естетически изисквания на епохата, че реформираният книжовен език, разбран своеобразно, е изиграл почти същата роля, както латинският език в Италия от епохата на Възраждането⁵. Почти седем десетилетия покъсно Д. Иванова-Мирчева характеризира реформаторската дейност на Евтимий като съзвучна с тенденцията на Късното средновековие да се признават за езици на науката и културата само класическите езици — латински и гръцки. „За българите — пише Д. Иванова-Мирчева, — а и за други славянски и неславянски народи, старобългарският език от IX—X в. се превръща в именно такъв „класически език“⁶.

Ив. Гълъбов отива по-далече и обобщава: „Три езика на нашия континент заемат в по-стария период на европейското езиково развитие едно съвсем особено положение. Тяхното своеобразие се изразява в това, че те са изпълнявали ролята си на средство за общуване не само в сферата

⁴ Подробно виж у **Ем. Георгиев**. Литературата на Втората българска държава. 1. Литературата на XIII век. София, 1977.

⁵ **К. Ф. Радченко**. Религиозно и литературно движение в Болгарии в епоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, с. 320.

⁶ **Д. Иванова-Мирчева**. Евтимий Търновски — писател-творец на литературния български език от Късното средновековие. — В: *Търновска книжовна школа*. Т 1. София, 1974, с. 320.

на съответните етнически общности, но са действали в продължение на столетия в рамките на твърде широко разпространени и твърде пъстри в езиково отношение области. Тези три езика са гръцкият, латинският и старобългарският⁷. Това са уводните думи на една много интересна студия на Ив. Гълъбов, публикувана първо на немски език преди повече от 30 години. Съвсем не е случайно, че в заглавието на студията си Гълъбов е поставил само „Старобългарският и латинският език през Европейското средновековие“. Той намира удивително сходство между съдбата на латинския и старобългарския езици, които в различно време силно ограничават разпространението на гръцкия език на север, независимо че азбучните им системи се основават на гръцката азбука, и около XIV в. си поделят влиянието в обширни европейски територии на Западна и Източна Европа. Както отбелязва Ив. Гълъбов, по подобие на латинския език, който се е разпространявал като културен език не само в държави, където се говорят романски езици, но и сред германци, славяни и др., кирилската старобългарска писменост е играела в продължение на векове ролята на официален книжовен език в княжествата на територията на днешна Румъния (до XVIII в.), както и във Великото княжество Литва⁸.

Ще приведа още един важен откъс от споменатата студия на Ив. Гълъбов, където авторът дава много точна оценка за ролята на старобългарската кирилска писменост в Югоизточна и Източна Европа през Средновековието: „За жадните за знания народни маси от тази част на нашия континент старобългарският език не е бил носител на една придворна култура, която поради своята изтънченост остава далечна и неразбираема, а посредник на творчески явления, който поради своята достъпност може да спечели както новата културна прослойка, така и широки кръгове от интересуващи се. Ако по този начин издигането на един народен език — старобългарския — до ранга на книжовен език е било само един изразителен демократичен акт, то неговото по-нататъшно разпространение се дължи на това, че този акт не е останал изолирано явление. Старобългарският книжовен език е могъл да намери широко разпространение сред народите на Югоизточна и Източна Европа поради това, че е станал носител на една разбираема и общодостъпна разновидност от византийската християнска култура“⁹.

⁷ Ив. Гълъбов. Старобългарският и латинският език през Европейското средновековие (Към проблематиката на наднационалните културни езици). — В: Ив. Гълъбов. Избрани трудове по езиковедие. „Наука и изкуство“, София, 1986, с. 44.

⁸ Ив. Гълъбов. Старобългарският и латинският език..., с. 45.

⁹ Пак там, с. 48.

От приведения цитат, който принадлежи на един от най-добрите и проникновени изследователи на старобългарския език, се вижда, че между IX—X и XV в. България не е била просто „междинна станция“ за механично пренасяне на север и североизток на византийската култура, а център, в който чрез една сериозно обмислена политика най-добрите образци на тогавашните европейски духовни ценности са се преработвали и обогатявали в съответствие както с потребностите на други народи — славянски и неславянски, така и с устойчивите традиции, създавани в продължение на няколко столетия в Плиска и Преслав, Охрид, Търново, Бдин и в други големи центрове на средновековната българска духовност.

Като посочи най-важните черти на реформирания български книжовен език от втората половина на XIV в.¹⁰, Д. Иванова-Мирчева установи, че най-общо езикът на писмените паметници от този период може да се раздели на два типа — *нетърновски* и *търновски*¹¹. Паметниците от нетърновски езиков тип според Д. Иванова-Мирчева се отличават с това, че в тях навлизат постепенно елементи от говоримия български език. Новоразвитите в говоримия български език черти, проникнали в паметниците от нетърновски тип, постепенно са се подлагали на кодификация, превръщали са се в елемент на книжовната норма. Авторката смята, че това е еволюционният път на развитие на средновековния български книжовен език, който, ако не е бил прекъснат, е щял да доведе до оформяне на една книжовноезикова система, отворена към говоримия език. В паметниците от търновски езиков тип по думите на Д. Иванова-Мирчева се издига стена пред говоримия език, този книжовен език е специално обработен, съобразен е с естетическите изисквания, с духа на времето, този е именно езикът, който се има предвид, когато се говори за издигане на българския книжовен език от XIII и XIV в. до равнището на трети класически европейски език¹².

Това много ценно наблюдение, което е сполучлив опит да се конкретизира състоянието на книжовноезиковата ситуация в България през XIV в., се нуждае от известно уточняване. На практика еволюционният, нетърновският тип средновековен български книжовен език никога не е преставал да съществува, той се проявява чрез различни форми (стилове) през всички периоди, като се свързва с определени жанрове на книжнината

¹⁰ Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч.

¹¹ Д. Иванова-Мирчева. Българският книжовен език от XIII—XIV в. — трети класически език в средновековна Европа. — *Български език*, 1982, кн. 5, с. 391—397.

¹² Д. Иванова-Мирчева. Цит. съч., с. 395—396.

от онова време. С други думи, появата на книжовни паметници от търновски тип, независимо от високия им авторитет, не премахва останалите книжовноезикови форми. За съжаление тук изследванията не са особено прецизни — все още някак негласно се приема, че реформаторите от школата на Евтимий Търновски са наложили тотално новите норми на книжовния български език, че едва ли не са унищожили предходната писменост. Такова разбиране се дължи до голяма степен на погрешния превод на едно място в „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак, според когото Евтимий бил унищожил „всички стари книги“¹³. Подробното проучване на книжовноезиковата ситуация в различните периоди от историята на българския език до Възраждането все още предстои, но основни неща са известни. Напълно споделям например позицията на Ив. Добрев за промяна на подхода към средновековното ни книжовно наследство, когато се периодизира историята на българския език. „Т. нар. „светски“ или „народни езици“ — пише Добрев — не са разрушена форма на древните „класически“ („свещени“, „религиозни“ или „епически“) езици в стадия на тяхното саморазпадане, т.е. при стесняване на обществената им употреба. По-скоро „класическите езици“ са до голяма степен реконструкция и стилизация на сакрална езикова архаика, поддържана от елита, която може да бъде подсказвана или подкрепена и от някой стар чужд сакрален език. Византийският изреченски модел на старобългарския книжовен език, възникнал в лоното на пословния превод, не се нуждае от доказателство. Този модел бързо ще намери място в книжовната ни самоизява и заслужено ще създаде увереност, че и старобългарският е класически език“¹⁴.

Това вярно обобщение пряко насочва към необходимостта от търсене на по-близки успоредици между книжовноезиковата ситуация в България през втората половина на XIV в. и тази във Византия от същото време, въпреки че византийското влияние върху дейността на реформаторите от кръга на Евтимий Търновски не се подлага на съмнение и се коментира в науката отдавна.

¹³ Виж преводите в В. Сл. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. София, 1943, с. 41, и в П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, с. 169. Мой коментар виж в Ив. Харалампиев. Езиково-правописната реформа и езикът на Евтимий Търновски. — В: *Търновски писмена*. Велико Търново, кн. 1, Велико Търново, 2002, с. 69–71. <http://www.uni-vt.bg/1/?zid=146&page=2440>.

¹⁴ Ив. Добрев. XIV век — класицизъм или пракрити. — В: *Преводите през XIV столетие на Балканите*. София, 2004, с. 19.

Независимо от различните периодизации на историята на гръцкия език се приема, че т. нар. средногръцки или византийски период обхваща времето от VI до средата на XV в.¹⁵ Важна особеност на времето от XI до XIV в. са реформите, свързани с архаизиране на книжовния език¹⁶.

Архаизиращата тенденция в литературния гръцки език от византийския период се коренѝ доста назад във времето. Още през I в. пр. н. е. се заражда движение, което ратува за „очистване“ на елинистичното койне и връщането му към първоначалната форма на атическия диалект, към езика на атическата проза от V—IV в. пр. н. е.¹⁷ Атицизмът, както е известно това движение, се свързва най-вече с името на Дионисий Халикарнаски, живял през втората половина на I в. от н. е. През следващите векове постепенно „атически“ престава да се свързва пряко с атическия диалект, а започва да означава архаичен език с извисен, изящен стил, книжовен език, който е отдалечен от говоримия и който се възприема като образец за език на висока литература, като антипод на делничния език на народа. Тази основна особеност на гръцката диглосия е характерна за нея чак до 1976 г., когато официален гръцки книжовен език става димотики, но с някои елементи на катаревуса¹⁸. На казаното не противоречат опитите от различно време в отделни литературни жанрове, автори или произведения да се използват по-активно особености на говоримия език, но във всички случаи за високопрестижен се смята архаичният традиционен книжовен език, който от края на XIX в. започва да се означава с термина *катаревуса* (καθαρεύουσα) в противовес на *димотики* (δημοτική). Важно е да се подчертае, че архаичният, класическият книжовен език не отменя съществуването на други книжовноезикови форми, повече или по-малко близки до говоримия език.

Каква е била книжовната картина в България около средата на XIV в. непосредствено преди началото на езиковореформаторската дейност на търновските писатели? По-горе беше посочено, че според оценката на Д. Иванова-Мирчева книжовният език е бил, условно казано, отворен към процесите и промените в народната българска реч. Тази оценка е най-обща — книжовноезиковата практика е доста разнообразна, а послабото или по-активното навлизане на народни елементи в книжовния

¹⁵ Виж Г. Мπαμπινιώτης. Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Αθήνα, 1998, с. 20.

¹⁶ Р. Mackridge. Η Νεοελληνική γλώσσα. Εκδόσεις Πατάκη. Αθήνα, 1990, с. 42—43.

¹⁷ Пак там, с 52.

¹⁸ R. Browning. Η Μεσαιωνική και Νέα Ελληνική Γλώσσα. Εκδόσεις Παπαδδήμα. Αθήνα, 1991, с. 64—75.

език зависи от жанра на даденото произведение, от нивото на подготовка на неговия автор или преписвач и по-рядко от традициите на едно или друго книжовно средище. Навлизането на нови черти е несистемно, а стремежът към точно преписване дава възможност в едно и също произведение да съжителстват архаични и нови езикови особености.

Това състояние силно напомня еволюционното развитие на елинистичното литературно койне, чиято жизненост през вековете се е поддържала от авторитета на библейския гръцки език и специално на езика на Новия завет. В такъв смисъл езиковата ситуация в България преди реформата, извършена в книжовния кръг около Евтимий Търновски, може да се сравни с гръцката само отчасти. В нея липсва класическата книжовноезикова форма — образец на правилен, изящен, архаичен и със строго спазвани норми книжовен език, която да съответства на гръцкия „атически“ („атицистичен“) език. Именно тази празнота запълват търновските книжовници реформатори от школата на Евтимий, като в резултат от тяхната дейност в България възниква диглосия, която точно съответства на гръцката диглосия от византийския период.

По-горе обърнах внимание на ролята на Средновековна България като център за приемане, преработване и пренасяне на север и североизток на най-добрите постижения на византийската духовност. Тази важна културна мисия е изисквала съобразяване и с езиковата политика на Византия, която през XIV в. е била свързана с модерната тогава исихастка доктрина.

Езиковата диглосия във Втората българска държава тепърва трябва да се проучи основно¹⁹. Това ще даде възможност да се покаже българската специфика при възприемането на византийския модел, доколкото в България религиозната функция на книжовния език в този период е главна, той се смята за особено престижен и това налага строго да се спазва дистанцията между него и говоримия български език²⁰.

¹⁹ В своето изследване за диглосията М. Виденов (М. Виденов. Диглосията с оглед на българската езикова ситуация. София, 2005) отделя специално място на диглосията през Второто българско царство, но почти не се спира на книжовноезиковата ситуация през този период (цит. съч., с. 111–123). Целите и задачите на М. Виденов обаче са доста по-различни от обсъждания тук проблем, който е свързан със спецификата на гръцката диглосия и с нейното влияние върху книжовноезиковата практика в България през XIV–XV в.

²⁰ Виж Б. А. Успенский. История русского литературного языка (IX–XVII вв.). Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Москва, 2002, с. 30.